

VUKMAN PÉTER

A brit külügyminisztérium Magyarország szerepéről a szovjet–jugoszláv konfliktusban (1948–1953)

1948 február elején Sztálin értekezletre hívta a „testvérpártok” vezetőit; Moszkvába rendelte Josip Broz Titót, a jugoszláv, és Georgi Dimitrovot, a bolgár kommunista párt főtitkárát is, hogy személyesen kérje számon tőlük balkáni föderációs törekvéseiket és Jugoszlávia túlzott albániai ambícióit. Tito azonban betegségére hivatkozva kimentette magát. Engedetlenségével végleg magára vonta Sztálin haragját, aki már addig is nehezelt Tito önállósulási törekvései miatt. Habár a nyilvánosság csak 1948. június 28-án, a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának (Kominform) a jugoszláv kommunista vezetést elítélő határozata után értesült a konfliktusról, az a színpalak mögött már a februári moszkvai találkozó óta érlelődött, és Rákosi Mátyásnak, a Magyar Dolgozók Pártja főtitkárának a vezetésével Magyarország is tevékenyen részt vett benne. Nagy-Britannia élénk figyelemmel kísérte a konfliktus eszkalálódásának minden egyes lépését. A brit külpolitikai gondolkodásban a Balkán-félsziget, főként Görögország, hagyományosan fontos szerepet töltött be (a Földközi-tenger keleti medencéjének védelme és a Szeziacsatorna biztosítása kapcsán). A nyugati hatalmak pedig ideológiai és katonai téren kívánták kiaknázni a konfliktust. „Tito felszínen tartásával” megpróbálták elkerülni, hogy egy esetleges sikertelen demokratizálódási kísérlet után szovjetbarát kommunista vezetés kerüljön hatalomra, továbbá a délkelet-európai térségben rést kívántak ütni az addig monolit szovjet tömbön, jelentősen segítve ezzel Olaszország, Ausztria és Görögország védelmét. A brit és általában a nyugati hatalmi érdekek szempontjából nem volt mellékes ebben az a tényező sem, hogy a Szovjetunió után Jugoszlávia rendelkezett a legnagyobb európai haderővel – a maga 32 hadosztályával –, még akkor is, ha annak felszereltsége korántsem volt modernnek mondható. Így nem meglepő, hogy a brit diplomá-

cia számos alkalommal foglalkozott a magyar–jugoszláv kapcsolatok alakulásával még azután is, hogy 1948-ra az Egyesült Államokkal együtt gyakorlatilag „leírták” Magyarországot mint olyan területet, ahol komoly érdekeik lennének.

Tanulmányomban a brit diplomácia jelentéseinek, elemzéseinek segítségével azt kívánom megvilágítani, hogyan látta a Foreign Office Magyarország szerepét a szovjet–jugoszláv konfliktusban. Általánosságban elmondhatjuk, hogy a diplomáciai testületek vezetői jól ragadták meg Magyarország szerepét. Információikat zömmel megbízhatónak tekinthetjük, habár néha előfordult (mint például a Rajk-per esetében), hogy azokból téves következtetéseket vontak le. Gyakori eset az is, hogy a magyar–jugoszláv kapcsolatok alakulásáról a belgrádi nagykövetségnek megbízhatóbb információi voltak, mint a budapestinek. A Foreign Office fontos döntéseknél tehát nagyban támaszkodott a követségektől szerzett értesüléseire, különösen Charles Peake belgrádi brit nagykövet (1946–1951) meglátásaira. Peake véleményformáló szerepével több esetben ténylegesen hatást gyakorolt a brit külpolitika irányára. Megjegyzendő, hogy a nagykövetnek a jugoszláv–brit (és ezáltal a jugoszláv–nyugati) kapcsolatok javításában játszott szerepét Tito és a jugoszláv vezetés is nagyra értékelte, és megkülönböztetett figyelemben részesítette a belgrádi brit nagykövetséget.

Természetesen nem vállalkozom arra, hogy minden egyes eseménnyel és a hozzá kapcsolódó brit észrevételekkel külön-külön foglalkozzam. Ehelyett azt vizsgálom, miként látták a brit külügyminisztériumban a legfontosabb csomópontokat, összefüggéseket. Ezért először röviden azzal foglalkozom, hogy a brit diplomácia szemében mi volt Magyarország szerepe a konfliktusban közvetlenül annak nyilvánosságra kerülése után. Ezt követően a konfliktus eszkalálódásának magyar vonatkozású eseményeire adott brit reakciókat vizsgálom, különös figyelemmel szentelve az úgynevezett Boarov-ügyre és Rajk László perére. A Szovjetunió és a kelet-európai népi demokráciák Jugoszlávia elleni fellépése már 1948 nyaratól gazdasági nyomásgyakorlással párosult. Ebből, szomszédos ország lévén, Magyarország is kivette a részét. Magyar vonatkozású színpontját jelentette az ellentéteknek, hogy a magyar kormány felfüggesztette a jugoszláv jóvátételek szállítását. A kérdés rendezése érdekében a jugoszláv vezetés a nyugati hatalmaktól, köztük Nagy-Britanniától kért segítséget. A brit–amerikai fellépés azonban a Szovjetunió eltérő érdekei miatt nem vezetett, nem vezethetett eredményre.

A gazdasági nyomásgyakorlással párhuzamosan ideológiai hadviselés is folyt Tito és a jugoszláv vezetés ellen. Magyarország a határinciden-

sek, az itt állomásozó szovjet csapatok mozgása és a hadsereg fejlesztése révén újfent kivette ebből részét. Ezt természetesen a brit diplomácia is észlelte, ám a határincidenseket az „idegháború” szokásos kellékének, a hadsereg fejlesztését pedig az általános szovjet fegyverkezés részének tekintette. A brit vezetés ellenezte azt az amerikai tervet is, hogy közös fellépéssel tiltakozzanak amiatt, hogy a magyar haderő létszáma meghaladta az 1947-es párizsi békeszerződésben foglaltakat. Miután elemeztem, hogy a Foreign Office miként látta Magyarországnak a konfliktusban játszott szerepét, tanulmányom befejezéseként röviden vázolólok, milyen változások következtek be a magyar–jugoszláv kapcsolatokban Sztálin halálát követően.

Brit diplomáciai jelentések a szovjet–jugoszláv konfliktussal kapcsolatos magyar reakcióról

A magyar–jugoszláv pártközi kapcsolatokban 1948 tavaszától megfigyelhetők voltak a romlás jelei. Az 1848-as forradalom centenáriumi ünnepségeire Budapestre érkező Kliment Jefremovics Vorosilov szovjet marsall már március 15-én célozgatott a szovjet–jugoszláv ellentétekre, amit jó tanítványként Rákosi hamar megértett, főként miután kézhez kapta a Szovjetunió Kommunista Pártja március 27-i, Jugoszláviának címzett levelének másolatát. A Magyar Kommunista Párt Politikai Bizottsága április 8-án elfogadott határozatában egyöntetűen felsorakozott Sztálin mögött. A szovjetek a magyar párt határozatát annyira mintaszerűnek tekintették, hogy azon nyomban el is küldték a többi kommunista párthoz, így természetesen a jugoszlávhoz is; a jugoszlávok április 19-én válaszoltak, vitatva a magyar párt erkölcsi és politikai jogát ahhoz, hogy bírálatot fogalmazzon meg ellenük. Rákosi a PB nevében április 19-én visszatautasította a vádakát, és önkritikára szólította fel a jugoszláv pártot.¹

Nagy-Britannia a Kominform határozatát követő azonnali magyar reakciókról természetesen nem értesült. Alexander Knox Helm budapesti brit követ (1947–1949) július 1-jén számolt be a *Szabad Nép* előző napi cikkéről, amely az MKP PB határozatát ismertette.² Az újságcikk

¹ RIPP Zoltán: Példaképből ellenség. Magyar kommunisták viszonya Jugoszláviához, 1947–1948. In: STANDEISKY Éva (szerk.): *A fordulat évei 1947–1949. Politika – Képzőművészet – Építészet*. 1956-os Intézet, Budapest, 1998. 54–57.

a csatlósok sajtójának általános hangneméhez illeszkedő vádakat fogalmazta meg, de táviratában Helm azt is kiemelte, hogy a cikk lekicsinylően szólt a jugoszláv partizánok második világháborús küzdelmeiről, helyi jelentőségűnek minősítve azt: „Sikereiktől megittasultan a jugoszláv vezetők arrogánsan a Szovjetunió ellen fordultak. Lekicsinyelték a felszabadulásban játszott szerepüket, miközben a jugoszláv partizán mozgalom (minden dicsősége ellenére) csak helyi jelentőséggel bír a szovjet győzelmek nemzetközi történelmi jelentőségéhez képest.”³ Amellett, hogy a brit követség tájékoztatót a sajtóban megjelenő cikkekről, figyelemmel kísérték a kommunista párt reakcióit is. Így beszámoltak Rákosi felszólalásáról, amely július 2-án az MKP Központi Bizottságának ülésén hangzott el, ahol „részletes vita után egyhangúan elfogadták a Tájékoztató Iroda döntését.”⁴

A beszámolók mellett Helm a jugoszláv–magyar kapcsolatokat is elemezte, és hivatalos szinten normálisnak találta: „A felszínen minden normális, és nincs kivételes lépésre vagy akár magyar, akár orosz katonai mozgolódásra utaló jel.” Ez egyben azt is jelentette, hogy a katonai fellépés gondolata már pár nappal a konfliktus nyilvánosságra kerülése után igenis megfordult a brit diplomaták fejében. A pontos megállapítások mellett azonban Helm egyvalamiben tévedett, amikor a következőket vetette papírra: „Nem lepne meg, ha még Rákosinak, ha nem éppen valakinek alatta [értsd: a hatalmi hierarchiában], például Révainak fenntartásai lennének a Tájékoztató Iroda határozatával kapcsolatban.”⁵ Rákosinak a valóságban egyáltalán nem voltak fenntartásai, sőt több alkalommal inkább igyekezett kiélezni a feszültséget. Néhány alkalommal még az is előfordult, hogy Sztálin ellenezte Rákosi elképzeléseit és maga próbálta fékezni azokat.⁶ Helm megjegyzése ugyanakkor pontosan érzékelteti mindazokat a nehézségeket, amelyekkel egy nyugati diplomatának szembe kellett néznie a szovjet táborban, ha megbízható információra kívánt szert tenni.

A budapesti brit követ 1948. augusztus 25-én újfent bizalmas levélben számolt be Ernest Bevin külügyminiszternek nézeteiről. Ebben

² A határozat a Tájékoztató Iroda határozatának egyhangú támogatásáról szólt. Ezt a Központi Vezetőség kibővített ülésén fogadtak el június 30-án. (BALOGH Sándor: *Magyarország külpolitikája 1945–1950*. Kossuth Könyvkiadó, 1988. 300.)

³ The National Archives – Public Records Office. Kew Gardens, London. (PRO) FO 371/72580 R7844/407/92.

⁴ PRO FO 371/72580 R7850/407/92.

⁵ PRO FO 371/72581 R7963/407/92; FO 371/72582 R7992/407/92.

⁶ RAINER M. János: Sztálin és Rákosi, Sztálin és Magyarország 1949–1953. *Évkönyv*. 1956-os Intézet, 1998. 96–98.

kiemelte, hogy a magyar vezetőknek a gyakorlatban nincs mozgásterük, ezért engedelmesen követik Sztálin utasításait: „a magyar kommunista vezetők kezdettől fogva teljesen Moszkvától függnek,” és „vakon csatlakoznak a Tájékoztató Iroda ügyéhez”. Annak ellenére, hogy egyes értesüléseik szerint Rákosi helyzete bizonytalan volt, Helm a pártfőtitkárt „kiváló taktikusnak” tartotta, akit ezért „nem lesz könnyű eltávolítani” a hatalomból. Meglátásai azonban nem minden esetben bizonyultak helytállóknak. Rajk László külügyminiszteri kinevezését ugyanis ugyanebben az elemzésben azzal hozta összefüggésbe, hogy Rákosiék vélhetően „gyenge pontjaikon kívántak erősíteni”. Valójában azonban a külügyminiszteri poszt, mivel lényegtelenné vált, egyet jelentett Rajk „felfelé” buktatásával, és összefüggött az ellene irányuló per kidolgozásával. Helm ugyanakkor jól látta, hogy a belpolitikai fejleményeket „hamarosan a kommunista párton belüli tisztogatás követheti”.⁷

Magyarország szerepe a Jugoszlávia elleni rágalomhadjáratban (1948–1949)

A jugoszláv–magyar pszichológiai hadviselésben a legfontosabb szerepet a „Boarov-ügy” játszotta. A magyarországi jugoszlávellenes propaganda ezzel vett olyan fordulatot, amely aztán a Rajk-perben kulminálódott. Živko Boarov, a jugoszláv követség diplomáciai mentességet élvező sajtóattaséja 1948. július 10-én szerelemféltesből lelőtte az egyébként jugoszláv állampolgárságú Miloš Moićot, a *Naše Novine* című magyarországi délszláv lap munkatársát. Az ügy első szakaszában diplomáciai jegyzékváltásra került sor. A magyar hatóságok azt akarták elérni, hogy a jugoszláv követségen tartózkodó Boarovot gyanúsítottként kihallgathassák. Azért, hogy a magyarok ne tarthassák napirenden az ügyet, a jugoszlávok végül jobbnak látták, ha hozzájárulnak ehhez. Rákosiék elsőként a Boarov-ügyből akartak egy nagy, jugoszlávellenes pert kreálni; a túl korai időpont és a zavaros ügy miatt végül azonban csak propagandalehetőségként használták fel.⁸

Boarovot csak 1953-ban ítélték el, addig ítélet nélkül ült. Az 1953. november 24-én kelt vádiratból kiderül, hogy Boarov „mint az UDB

⁷ PRO FO 371/72380 R10088/53/21.

⁸ RIPP Zoltán: Példaképből ellenség. I. m. 60–62.; RÁKOSI Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1997. II. k. 657.

megbízottja Brankov Lázárnak, az UDB magyarországi főrezidensének vezetése alatt állott”. A természetesen koholt vádpontok között emellett az is szerepelt, hogy a Tájékoztató Iroda elítélő határozata után „Brankov Lázár és a többi jugoszláv kémek, amelyek közé Boarov Zsivko is tartozott, igyekeztek kémhálózatukat aktivizálni. Ennek során felfedezték, hogy Moics Milos, a magyarországi délszlávok lapjának, a »Nase Novine« szerkesztője szakított a titóista vonallal”, ezért Belgrádból azt az utasítást kapták, hogy „Moics Milost Jugoszláviába kell csalni, hogy ott az UDB letartóztathassa”. Amennyiben erre önként nem lenne hajlandó, úgy „el kell őt rabolni és erőszakkal át kell hurcolni a határon, végül ha ez sem lehetséges, meg kell gyilkolni”. Boarov a „vezetőitől kapott utasítás értelmében” Moicsot lakásán próbálta meg erre rábeszélni, majd miután ez nem sikerült, a „vita hevében kölcsönösen fenyegetni kezdték egymást, mire dulakodni kezdtek. Dulakodás közben Boarov Zsivko előrántotta a nála lévő pisztolyt”, majd „fegyverét többször elsütötte, és a lövedékek közül 2. Moics Milost halálra sebezte”. Boarovot a vádak alapján 1948. augusztus 25-én előzetes letartóztatásba helyezték. Az ÁVH vallatási módszereinek hatására bűncselekményeit „teljes egészében töredelmesen beismerte”.⁹ A bíróság 1953. december 21-én a fenti cselekmények elkövetése miatt jogerősen „életfogytiglani börtönre és teljes vagyonek Kobzásra ítéli, a közügyektől 10 évre eltiltja”.¹⁰

Helm budapesti brit követ július 19-én számolt be az esetről; mint írta, „politikai okokból egy szabadkai diákot július 10-én megölt a jugoszláv sajtóattasé”.¹¹ Az ügyel kapcsolatban diplomáciai jegyzékváltásra is sor került Magyarország és Jugoszlávia között. Erről a budapesti brit követség szeptember 2-án és szeptember 15-én számolt be, először a jugoszlávok augusztus 27-i, másodsor a magyarok szeptember 11-i jegyzékéről. Mindkét esetben mellékeltek a jegyzék teljes fordítását, annak tartalmát azonban érdemben nem kommentálták. Szeptember 2-án mindössze annyi megjegyzést fűztek hozzá, hogy a jegyzékváltással „többé nem lehet megjátszani, hogy csak pártok közötti vitáról van szó, ami nem befolyásolja a kormányok és a népek közti kapcsolatot”.¹²

⁹ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 2.1 V-54381-zárt I/110 10–12.

¹⁰ Uo. 56–59. 1955. december 2-án, a javuló jugoszláv–magyar kapcsolatok jegyében a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa a „börtönbüntetés hátralévő részét kegyelemből elengedte”. (Uo. 105.) Szabadulása után Boarov visszatért Jugoszláviába, és nyugdíjazásáig Újvidéken, a Matica srpska osztályvezetőjeként dolgozott. (A. SAJTI Enikő: Egy kommunista káder a külügyben 1945–1948: Rex József. *Forrás*, 2009. július–augusztus. 91.)

¹¹ PRO FO 371/72605 R8559/934/92.

¹² PRO FO 371/72605 R10454/934/92; R10900/934/92.

1948 őszén a propaganda-hadjárat új színfoltját jelentette Dušan Devedjić budapesti jugoszláv követségi titkár letartóztatása. Erre akkor került sor, amikor „október 25-én a magyar titkosrendőrség ügynökei betörték a Tanjug, a jugoszláv hírügynökség budapesti irodájába”. Az esetről Charles Peake belgrádi brit nagykövet (1946–1951) a jugoszláv sajtóra támaszkodva számolt be, kiemelve, hogy Devedjićet „kémkedésre akarták rávenni”, neki azonban sikerült megszöknie a rendőrség épületéből. Válaszul másnap a magyar hatóságok Jovanović jugoszláv nagykövetet kiutasították az országból, majd a diplomáciai protokollban szokatlan módon a hazafelé tartó nagykövetet a határnál „erőszakkal leszállították a vonatról és fegyveres kísérettel a helyi rendőrállomásra kísérték”. A nagykövetség vezetését ekkor Stevan Simanović vette át. Őt azonban október 29-én szintén nemkívánatos személynek nyilvánították, és kiutasították az országból. Mindössze egy nappal azután, hogy a magyar hatóságok a jugoszláv katonai attasét és további öt személyt is kiutasítottak. A magyar hatóságok lépéseiből Peake azt a következtetést vonta le, hogy azok „minden bizonnyal a budapesti jugoszláv képviselő munkáját próbálták meg ellehetetleníteni”.¹³

A propaganda-hadjárat 1949-ben tovább folytatódott. Május 5-én a belgrádi légihatóság leszállásra kényszerítette a Magyar–Szovjet Légiforgalmi Társaság (Maszovlet) Budapest és Tirana között közlekedő menetrend szerinti utasszállító járatát. A frissen kinevezett új budapesti brit követ, Geoffrey Arnold Wallinger (1949–1951) a magyar sajtóból értesült az esetről. Ezt ismertetve Londonba küldött táviratában kiemelte, hogy a magyar nézet szerint a lépés ellentétes volt az 1947-es magyar–jugoszláv légi konvencióval. Arra is kitért, hogy a magyar hatóságok, propagandisztikus felhangoktól nem mentesen, olyan példa nélküli esetnek tartották a jugoszlávok lépését, amelyet „még a hitleri Németország sem követett el a világháborúban”.¹⁴

Wallinger mellett Peake belgrádi brit nagykövet is foglalkozott az esettel. Ő május 21-én a Tanjug hivatalos nyilatkozata alapján foglalta össze a jugoszláv álláspontot. Eszerint az 1947-es konvenció csak három út-

¹³ PRO FO 371/72605 R12298/934/92. – A budapesti jugoszláv ügyvivő mellett a magyar külügyminisztérium ugyanazon, 676. számú jegyzékében a követség titkárát is kiutasította az országból. Két nappal később, október 28-án egy újabb jegyzékben pedig a követség további hat munkatársát utasították ki. (*White Book on Aggressive Activities by the Governments of the USSR, Poland, Czechoslovakia, Hungary, Romania, Bulgaria and Albania towards Yugoslavia*. [Fehér könyv a szovjet, lengyel, csehszlovák, magyar, román, bolgár és albán kormány Jugoszlávia elleni agresszív tevékenységéről.] Ministry of Foreign Affairs of the Federal People's Republic of Yugoslavia, 1951. 465.)

¹⁴ PRO FO 371/78757 R5149/1384/92.

vonalról – Budapest–Belgrád, Budapest–Zágráb–Zadar és Budapest–Belgrád–Szófia – tett említést; a Budapest–Tirana légifolyosóhoz csak az 1949. április 18-án aláírt kiegészítő protokollban járultak hozzá. A jugoszláv érvelés szerint ez kötelezővé teszi a belgrádi leszállást.¹⁵ Peake azonban maga is úgy vélte, hogy az eset háttérében más húzódott meg. Feltételezte, hogy a jugoszláv lépés valójában az albánok ellen irányult, akiket a jugoszlávok továbbra is minden lehetséges módon ellenőrizni szerettek volna.¹⁶ Ezt támasztja alá a Budapestről május 24-én Belgrádba küldött brit távirat is, amely arról tájékoztatta a belgrádi brit nagykövetséget, hogy a gépen utazott az albán igazságügy-miniszter. Budapesti brit érvelés szerint a jugoszlávok „egy értékes túsra szerettek volna szert tenni”, habár a követségen vitatták a miniszter alkuértékét.¹⁷

A repülőgép-incidens érdekes módon egybeesett Koci Xoxe perével, aki a minap még az Albán Munkáspárt Politikai Bizottságának tagja, belügyminiszter és a titkosrendőrség főnöke volt. A brit diplomaták azonban nem mutattak ki összefüggést a két eset között. Az előbbi háttérében inkább kölcsönös erőfitogtatást láttak. Kiemelték, hogy a „jugoszlávok minden jugoszláv terület felett átrepülő albántól jugoszláv tranzitvízumot követelnek”, amit „válaszként tekintettek arra, hogy az albán vezetés megtagadta 250 jugoszláv állampolgár elengedését”.¹⁸

Koci Xoxe perével a szovjet–jugoszláv konfliktus új szakaszába érkezett. Kezdetét vette Tito „leleplezése”. A titóista perek közé a szakirodalom három pert sorol: az említett albán Xoxe, a bolgár Trajcsó Kosztov, a minisztertanács elnöke és a Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottságának főtitkára, valamint Rajk László mintának is tekintett perét.¹⁹

¹⁵ PRO FO 371/78757 R5189/1384/92.

¹⁶ PRO FO 371/78757 R5201/1384/92.

¹⁷ PRO FO 371/78757 R5419/1384/92. – Itt jegyzem meg, hogy az albán neveket nem fonetikus átírással használom, hanem abban a formában, ahogyan maguk az albánok írták őket, miután áttértek a latin betűs írás használatára. Ezért Koci Xoxe szerepel Kocsi Dodzoe helyett.

¹⁸ PRO FO 371/78757 R5502/1384/92.

¹⁹ A perekre vonatkozó magyar nyelvű szakirodalom a teljesség igénye nélkül: BEREND T. Iván: *Terelőúton. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában 1944–1990*. Vince Kiadó, Budapest, 1999. 89–97.; VARGA László: A Rajk-per háttérében. Ferenczi Edmond és Noel Haviland Field. *Évkönyv*. 1956-os Intézet, 2000. 11–25.; a magyarországi perek történetébe ágyazva: KISZELY Gábor: *ÁVH. Egy terrrorszervezet története*. Korona Kiadó, Budapest, 2000. 151–214.; HÓDOS György: *Kirakatperek. Sztálinista tisztogatások Kelet-Európában 1948–1954*. Eötvös Kiadó, Budapest, 1990. 20–99.; úő: *Tettesek és áldozatok. Konceptiók perek Magyarországon és Közép-Kelet-Európában*. Noran, Budapest, 2005. 21–161.; a Rajk-per teljes vádirata, tárgyalása és ítélet: ZINNER Tibor: *Rajk László és társai a népbíróság előtt. 40 év távlatából [...]*. Magyar Eszperantó Szövetség, Budapest, 1989. Rákosi saját személyét mentve ír a perrel emlékiratában: RÁKOSI Máttyás: i. m. II. k. 769. A per háttérééről további hasznos olvasatot nyújt HAJDÚ Tibor: A Rajk-per háttére és frázisai. *Társadalmi Szemle*, 1992/11. 17–36.

A három titóista per közül tanulmányomban csak a Rajk-perrel foglalkozom. Mielőtt azonban rátérnék az ezzel kapcsolatos brit nézetekre, felhívom a figyelmet arra, hogy a pereknek Tito leleplezése mellett volt egy másik, funkcionális oka is: a hatalom így próbálta meg kiengedni a felgyülemlett feszültséget. Az autoriter rendszerekben ugyanis a hatalom teljesen megszemélyesített, ezért az irányváltást minden esetben szükségszerűen per követi. Ezek periodikusan ismétlődnek, így a perek a sztálinista kommunista rendszer szükségszerű jellegzetességévé válnak.²⁰

Rajk letartóztatásáról, amelyre 1949. május 30-án került sor, Wallinger budapesti brit követ némi hezitálás után 1949. június 8-án számolt be először. Ekkor azonban még nem volt teljesen biztos benne, hogy a letartóztatásra tényleg sor került. Elismerte ugyanakkor, hogy „szokatlanul sok híresztelés kering Rajk letartóztatásáról.” Biztosan viszont csak azt tudta, hogy Rajk „nem jelent meg a parlament mai ülésén”, és „neve kimaradt a névsorolvasásból”. Mindezek alapján elképzelhetőnek tartotta, hogy Rajk „valószínűleg osztozni fog Kosztov és Gomulka sorsában”.²¹

Wallinger június 10-én újabb híresztelésekről számolt be. Értesüléseit Balogh pátertől, Szeged-Alsóváros plébánosától, kiszagda politikustól szerezte. Balogh szerint „Rajkról azt híresztelik, hogy az elmúlt héten Rákossal és Gerővel Moszkvába utazott, és onnan nem tért vissza”. Állítólag „nemzeti elhajlás vádjával letartóztatták”, és „barátai ellen tisztoztatások kezdődtek a pártban”. Balogh tudomása szerint ez „80 vezető kommunistát érint”.²² Wallinger a páter információihoz nem fűzött megjegyzést, de az újabb és újabb híresztelésekről rendszerint táviratot küldött Londonba. Horace Anthony Claude Rumboldnak, a Foreign Office déli osztálya elsőtítkárának címzett június 15-i titkos és személyes levelében azonban már megemlítette, hogy az első, moszkvai eltűnésről szóló mendemondák után „később az Andrassy út 60.-ba szállításáról híreszteltek”. Ezt azonban csak egynek tartotta a lehetséges magyarázatok közül. Rajk eltávolítását ekkor már a parlamenti választással (1949. május 15.) hozta összefüggésbe: Rajk „eltűnésének időzítése,

²⁰ Adam B. ULAM: *Titoism and the Cominform.* (Titóizmus és a kominform.) Greenwood Press, Westport, 1952. 145–146. – Meglátása szerint a perek elsődlegesen propagandát és nevelési célokat szolgálták, és nem volt általános formulájuk. (Uo. 195.) Valójában a Rajk-perben használt módszerek általánossá váltak, Trajcsó Kosztov perében is a Magyarországon bevált sémákat használták fel.

²¹ PRO FO 371/78521 R5721/10110/21. – Gomulktól jobboldali nacionalizmus vádjával 1948-ban kizárták a pártvezetésből. A hatalomba csak az 1956-os lengyelországi események hatására került vissza.

²² PRO FO 371/78521 R5785/10110/21.

amire azonnal a választás után került sor, arra utal, hogy tartottak attól, hogy ezen önkényes lépés milyen hatást vált ki a választópolgárokban a választás előtt”. Ezzel hozta összefüggésbe Puskin szovjet nagykövet hirtelen hazautazását is, akinek „Rajk eltávolítása lehetett tehát utolsó feladata”. És mivel a „szovjetek budapesti satrapáikban már megbíznak, hogy bármit megcsinálnak, amit csak mondanak nekik, Puskinra örkutyaként nincs már szükségük”.²³

A Rajk-per előkészítéséhez azonban már jóval a választások előtt hozzá láttak, akkor, amikor 1948 augusztusában Rákosi Mátyás lakására hívta a Politikai Bizottság négy tagját. Kádár János, aki szintén részt vett az ülésen, később életrajzírójának a következőket mondta: „Farkas Mihály beszámolt, hogy az Államvédelmi Hatóság jelentései szerint Rajk László feltehetőleg az amerikai titkosszolgálat embere.”²⁴ Ezt követően Péter Gábor, az Államvédelmi Hatóság vezetője és munkatársai, Szücs Ernő és Dézsi Gyula vezetésével megkezdődött a koncepciók per kidolgozása.²⁵ A brit követség természetesen erről nem tudhatott; az azonban már meglepő, hogy a tárgyalásról készített beszámolókból sem tett említést Noel Fieldről, a Harvardon végzett amerikai kommunista szimpatizánsról és a per „svájci száláról”.

Wallingert nem is annyira a letartóztatás, inkább Rajk további sorsa foglalkoztatta. Úgy vélte, hogy egyik lehetőségként „önkritika gyakorlásával alacsonyabb posztra kerülhet”, de azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy „Rákosi nagy politikai pert tervez Rajkkal, mint legfőbb bűnözővel szemben”. Ez pedig Rajk kollégáit is érinteni fogja. A brit követ tévesen feltételezte, hogy „van bizonyos alapja annak, hogy Péter Gábor, a rendőrfőnök, az egyik másik áldozat”. Elismerte azonban, hogy ennél pontosabb információk szerzésére nem képes. Biztosnak vélte, hogy Rajknak az lehet a valódi bűne, hogy „nem volt elég moszkovita”. Ugyanakkor nem látta benne a „Kremltől teljes függetlenséget óhajtó” nacionalista típusát sem.²⁶

Biztosabbat csak június 16-án tudott mondani, amikor az aznapi magyar sajtóból arról értesült, hogy „trockista kémszervezetet fedeztek fel”, és ennek keretében „Rajkot és Szőnyit, mint a külföldi imperialista hatalmak és trockista ügynökök kémjeit, megfosztották párttagságuktól”.²⁷

²³ PRO FO 371/78521 R6084/10110/21.

²⁴ Idézi GYURKÓ László: *Arcképvázlat történelmi háttérrel*. Magvető Kiadó, Budapest, 1982. 180–181.

²⁵ BEREND T. Iván: i. m. 92.

²⁶ PRO FO 371/78521 R6084/10110/21.

²⁷ PRO FO 371/78521 R5939/10110/21.

Ernest Bevin brit külügyminiszternek június 18-án küldött levelében külön is beszámolt erről. Wallinger a magyar belpolitikai helyzetre utalva azonban óvott attól, hogy Rajkban Tito magyarországi megfelelőjét gyantsák: „Rajkot nehéz magyar Titónak látni.”²⁸

A háttérben meghúzódó okokról a budapesti brit követ még június 22-én is azt feltételezte, hogy Rákosi „pozíciója megőrzése miatt félelemből léphetett”, vagy hogy Gerő Ernő államminiszter és Farkas Mihály honvédelmi miniszter, akik „legteljesebb mértékben moszkoviták hírében állnak, esetleg megkötötték Rákosi kezét”. Azt azonban felismerte, hogy Rajkra az áldozati bárány szerepét osztották: „ha nem is teljesen Ábrahám fiaként, de mindenképp nagy kommunistaként Sztálin oltárán megfelelő áldozatnak” gondolták.²⁹

Habár szintén tartalmaz téves elemeket, Hilary Young, a budapesti brit követség diplomatája szeptember 13-i bizalmas táviratában már nemcsak azt állította, hogy a per egyik célja „elegendő lőszert biztosítani a Tito elleni propaganda-hadjáratához”, de arra is ráérezett, hogy a Rajk-per „megfelelő ürügyet szolgáltat a jugoszláv–magyar barátsági szerződés felmondásához”.³⁰ Szeptember 27-én – három nappal azután, hogy meghozták Rajk halálos ítéletét – Clement Attlee brit miniszterelnöknek írt levelében már azt is felismerte, hogy „a per minden részletében a kommunista országokban zajló állami perek jól megalapozott mintáját követte”. Figyelmét az sem kerülte el, hogy néhány „itteni megfigyelő a vádirat megszövegezése és megfogalmazása alapján biztosnak veszi, hogy nem magyar eredetű, hanem legalább nagy részét orszóból fordították”. Habár Young ennek nem adott hitelt,³¹ 1949 júliusától Fjodor Bjelkin, a kelet-európai elhárító parancsnokság vezetőjének irányításával valóban szovjet tanácsadók vették át a per kidolgozását. Ennek volt köszönhető a per jugoszláv vonalának a felerősödése is.³² Wallinger azonban még október 11-én is beszámolt olyan téves nézetekről, hogy a per „Rákosi személyes pozícióját gyengítette, és Gerő nagyon optimista annak esélyéről, hogy Rákosi oda fog kerülni, ahol most Rajk van.”³³ Wallingernél sokkalta pontosabban látta a per mögött meghúzódó okokat a belgrádi brit nagykövetség. Younghoz hasonlóan a pert az ottani diplomaták is Titóval hozták összefüggésbe. A vádlottak pad-

²⁸ PRO FO 371/78521 R6262/10110/21.

²⁹ PRO FO 371/78521 R6319/10110/21.

³⁰ PRO FO 371/78721 R8889/10110/21.

³¹ PRO FO 371/78523 R9414/10110/21.

³² KISZELY Gábor: i. m. 174–175.

³³ PRO FO 371/78523 R9905/10110/21.

jára nem is Rajkot, hanem Titót képzelték: „nem Rajk, hanem Tito marsall és klikkje [a per] igazi vádlottai”.³⁴

A Rajk-per valóban megfelelő ürügyet szolgáltatott a nyomásgyakorlás fokozásához. Ennek újabb elemeként a Szovjetunió szeptember 28-án felmondta a Jugoszláviával 1945. április 11-én Moszkvában megkötött barátsági és együttműködési szerződést. Október 25-én nemkívánatos személynek nyilvánították Karlo Mrazović moszkvai jugoszláv nagykövetet, és kiutasították az országból. A jugoszláv nagykövet valójában már áprilisban távozott a Szovjetunióból; azóta Latinović látta el ügyvivőként a jugoszláv nagykövetség vezetését,³⁵ de nem sokáig, mert november 16-án őt is kiutasították a Szovjetunióból.³⁶

A Szovjetuniót követve a többi kelet-európai ország is sorra mondta fel a Jugoszláviával kötött barátsági szerződést, legkorábban Magyarországnak és Lengyelországnak. Az 1949. szeptember 30-i lépéssel Rákosi valószínűleg élére akart állni a Tito-ellenes kampánynak. A magyar és a lengyel lépést október 1-jén Románia és Bulgária, október 4-én Csehszlovákia követte. Az albán–jugoszláv szerződést azonban nem Hodzsáék, hanem végül Jugoszlávia mondta fel november 12-én.³⁷

A Rajk-pert követően tehát felgyorsultak az események. Mint láttuk, a pert ürügyként használták fel arra, hogy a Szovjetunió és kelet-európai csatlósai sorra felmondják a Jugoszláviával kötött barátsági és együttműködési szerződéseket. 1949 októberében az Egyesült Államok aktív és Nagy-Britannia hallgatólagos támogatásával Jugoszláviát beválasztották a Biztonsági Tanács nem állandó tagjai közé. A lépést Andrej Visinszkij, a Szovjetunió egykori legfőbb ügyésze, 1949–1953 között külügyminisztere, éles hangvételű beszédben ítélte el a Közgyűlésben. A Szovjetunió ugyanis a hallgatólagosan Kelet-Európának fenntartott

³⁴ PRO FO 371/78696 R11213/1023/92G.

³⁵ PRO FO 371/78713 R10255/10338/92.

³⁶ Kelly moszkvai brit nagykövet a lépés ellenére nem gondolta, hogy a szovjetek a diplomáciai kapcsolatok teljes felszámolására törekednének. Ugyanis nem volt érdekük, hogy minden megfigyelői posztjukat elveszítsék Jugoszláviában. A nagykövet ezért úgy fogalmazott, hogy a szovjetek „anélkül akarják a gyors és határozott fellépés látszatát keltetni, hogy kockára tennék a diplomáciai kapcsolatokat és elveszteniék jugoszláviai megfigyelői posztjukat”. (PRO FO 371/78714 R10886/10338/92.) Kelly eggyel korábbi, szintén november 19-i keltezésű jelentésében a jugoszlávok válaszlépéséről is beszámolt: távozásra készítették a Szovjetunió zágrábi konzulját és a katonai attasét. (PRO FO 371/78714 R10885/10338/92.) A szovjet–jugoszláv barátsági szerződés felbontását kísérő jegyzékváltás magyarul olvasható: VUKMAN Péter: *A szovjet–jugoszláv konfliktus története a források tükrében. 1948. február–1949. november.* Documenta Historica 70. JATEPress, Szeged, 2005. 32–42.

³⁷ *White Book.* I. m. táblázatai. 448–452.; Az albán–jugoszláv barátsági szerződés felmondására lásd *uo.* 164–173.

helyre csehszlovák delegációt szánt volna. Nagy-Britannia egyébként éppen a hallgatólagos egyezés miatt az első körben nem is támogatta Jugoszlávia megválasztását. Attól tartott ugyanis, hogy a brit domíniumokat illető helyre a Szovjetunió saját jelöltet fog állítani. A második körben végül tartózkodásukkal mégis elősegítették Tito megválasztását. Az Egyesült Nemzetekben történt lépések egyenes következményeként 1949. november 29-én, az első jugoszláv állam kikiáltásának emléknapján, a Tájékoztató Iroda Galyatetőn megrendezett ülésén minden eddiginél erősebb hangvételű határozatban ítélték el Jugoszláviát.³⁸

Magyarország szerepe a Jugoszlávia elleni gazdasági blokádban

A Jugoszlávia elleni fellépés az ideológiai vádaskodások mellett már a Tájékoztató Iroda 1948. június 28-i elítélő határozata után gazdasági nyomásgyakorlással párosult. Habár a brit diplomácia első, a blokáddal kapcsolatos megnyilvánulásai ambivalens jegyeket mutattak, az idő előrehaladtával tényként kezelték a gazdasági blokádot. Különösen két ország, Csehszlovákia és Magyarország Jugoszlávia elleni lépéseivel foglalkoztak. Az előzővel minden bizonnyal azért, mert Csehszlovákia a kelet-európai térség iparilag legfejlettebb országa volt, Magyarországgal pedig részben a két ország között érvényben lévő jóvátételi megállapodások miatt.

Habár Alexander Knox Helm budapesti brit követ 1948. szeptember 2-i, bizalmas minősítéssel ellátott táviratában még mindig leszögezte, hogy „a kereskedelmi tárgyalások terén *hivatalosan* nincs gazdasági szankció”, (Kiemelés tőlem. – V. P.) de arról is értesült, hogy a magyar áruk szállítása az „utóbbi időben »adminisztratív« és hasonló más intéz-

³⁸ Jugoszlávia megválasztásához lásd Beatrice HEUSER: *Western Containment Policies in the Cold War. The Yugoslav Case, 1948–1953.* (A feltartóztatás nyugati politikája a hidegháborúban. A jugoszláv eset, 1948–1953.) Routledge, London–New York, 1989. 110–112. – Hivatalosan nem szerepel a szervezet Alapokmányában, hogy a tagállamok kötelesek arra az országra szavazni, amelyet az adott térség országai jelölnek vagy támogatnak. A szavazás pedig titkosan történik. (PRANDLER Árpád: *Az ENSZ Biztonsági Tanácsa. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1974. 448.*) Visinszkij beszédének részletét angolul lásd *White Book*. I. m. 181–182., magyarul: VUKMAN Péter: *A szovjet–jugoszláv konfliktus története a források tükrében (1948 február–1949 november). Ideológiai vádak a korabeli forrásokban.* Kézirat, 2005. 84–85. A Tájékoztató Iroda határozata magyarul is olvasható: *A Tartós Békéért, a Népi Demokráciáért!* 1949. november 29., 4. és *A Jugoszláv Kommunista Szövetség a nemzetközi munkásmozgalomban 1948 és 1968 között.* Forum, Újvidék, 1968. 262–266.

kedések hatására jelentősen lelassult”.³⁹ Augusztus 27-én ugyanő arról táviratozott, hogy a „magyar kormány augusztus 25-én döntést hozott a jóvátételi szállítások felfüggesztéséről,” és ennek végrehajtására másnap utasították is a megfelelő szerveket. Informátora értesülésére támaszkodva Helm feltételezte, hogy ez szovjet utasításra történt.⁴⁰

A szövetséges hatalmak már az 1945. január 20-i fegyverszünet 12. pontjában arra kötelezték Magyarországot, hogy 200 millió dollár jóvátételt fizessen a Szovjetuniónak, további 100 millió dollárt pedig Jugoszláviának és Csehszlovákiának. Az 1946. május 11-én aláírt jugoszláv–magyar jóvátételi egyezmény 6 év alatt 70 millió dollár értékben írta elő a magyar jóvátételi szállításokat. Többek között vasúti felszereléseket, villanymotorokat, hajókat és nehézipari hengerelt árukat kellett Jugoszláviába szállítani. A jóvátételi kötelezettség bekerült az 1947-es párizsi békeszerződésbe is, melynek 23. cikkelye 6 év helyett 1945. január 20-tól számított 8 évre elosztva írta elő a magyar jóvátétel teljesítését.⁴¹ A szállításokkal azonban akadtak problémák. Magyarország még 1948 nyarán kérte a jugoszlávoktól a jóvátétel méltányos csökkentését, ezt azonban 1948. július 16-án Jugoszlávia elutasította. Majd az egyre élesedő gazdasági szembenállás részeként elkobozta az ottani magyar javakat.⁴² Ezt egy évvel később az 5 évre kötött kereskedelmi megállapodás felmondása követte magyar részről.⁴³ Az egyezmény felmondására június 22-én adott jugoszláv válaszról a belgrádi brit nagykövetség gazdasági titkársága táviratozott Londonba. A távirat azonban további részlettel nem szolgált, mindössze annyit szögezett le, hogy „számos jugoszláv vád minden kétséget kizáróan megalapozottnak tűnik”.⁴⁴

A kereskedelmi egyezmény felmondása után tovább bonyolódott a magyar jóvátétel teljesítése, pontosabban annak nem teljesítése körüli huza-

³⁹ PRO FO 371/72575 R10283/300/92.

⁴⁰ PRO FO 371/72575 R10031/300/92.

⁴¹ BALOGH Sándor–FÖLDESI Margit (szerk.): *A jóvátétel és ami mögötte van ...: válogatott dokumentumok 1945–1949*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 8., 13.; ROMSICS Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Osiris, Budapest, 2006. 223–224., 233. A fegyverszünet és békeszerződés pontjai; ROMSICS Ignác: *Magyar történelmi szöveggyűjtemény*. Budapest, Osiris Kiadó, 2000. I. k. 381., 481–482. A magyar–jugoszláv egyezmény szövegét közli: BALOGH Sándor–FÖLDESI Margit: i. m. 94–98.

⁴² BALOGH Sándor: *Magyarország külpolitikája 1945–1950*. I. m. 316.

⁴³ Balogh Sándor a *Szabad Nép* 1949. június 19-i közlésére hivatkozik. (Uo. 322.) Wallinger új budapesti brit követ azonban június 20-án kelt táviratában a *Szabad Nép* június 18-i számára hivatkozva számolt be a felmondó nyilatkozatról. A brit követ az egyezmény felmondásához vezető okok közül a magyar pártlapban megjelent cikkből azt emelte ki, hogy a jugoszlávok visszatartották a gazdasági adatokat és felfüggesztették a Magyarországra irányuló vasércszállítást. (PRO FO 371/78728B R6065/11321/92.)

⁴⁴ PRO FO 371/78728B R6546/11321/92.

vona. Jugoszlávia 1949. szeptember 28-án már-már kétségbeesve fordult Nagy-Britanniához mint a párizsi békeszerződést aláíró egyik győztes nagyhatalomhoz. A hivatalos jugoszláv levélből kiderül, hogy Magyarország 1948 szeptemberében függesztette fel az 1946. augusztusi jóvátételi megállapodás fizetését. A jugoszláv álláspont védelmében a levél arra is kitért, hogy Jugoszlávia már 1948 novemberében tárgyalást javasolt, ezt azonban a magyarok két, számukra teljesíthetetlen feltételhez kötötték: Jugoszlávia egyrészt mondjon le arról, hogy a teljesítés elmaradása-kor panaszjoggal élhessen, másrészt változtasson az 1948 augusztusában államosított magyar tulajdon jogállásán. Mivel a jugoszláv fél „a magyar kormány rossz szándéka (*mauvais volonté*) miatt közvetlen tárgyalás keretében lehetetlennek tartja a békeszerződés 23. cikkelyének végrehajtását”, a britek segítségét kérték: lépjenek föl az ügyben, a szovjet és az amerikai féllel együttműködve.⁴⁵

A britek készek is mutatkoztak a jugoszláv kérés teljesítésére. Némi győzködés után az amerikaiakat is sikerült rávenniük a támogatásra, a szovjeteknek küldött azonos tartalmú brit és amerikai jegyzékre azonban nem kaptak pozitív választ. A Szovjetunió ugyanis mind a november 15-i, mind az újbóli brit–amerikai megkeresésre december 3-án adott válaszában elutasította, hogy a három győztes hatalom foglalkozzon a kérdéssel. Úgy vélte, hogy erre a magyar békeszerződés 40. cikkelye nem ad felhatalmazást. Pedig az kimondta: abban az esetben, ha két hónap alatt közvetlen tárgyalásokon nem sikerül rendezni a vitás kérdéseket, az „érdekelte felek bármelyikének kívánságára bizottság elé kell terjeszteni, amely bizottság mindkét fél egy-egy képviselőjéből és a két fél közös megegyezéssel harmadik országok állampolgárai közül választandó harmadik tagból fog állni”.⁴⁶ A Szovjetunió egyébként úgy gondolta, hogy „Magyarország és Jugoszlávia nem merítette ki a vita [...] összes közvetlen rendezési lehetőségét”.⁴⁷ Így annak ellenére, hogy a Budapestre akkreditált brit és amerikai követ 1949. november 28-án egyeztetette a tervezett lépéseket,⁴⁸ a nyilvánvaló okokból homlokegyenest eltérő szovjet álláspont miatt a háromhatalmi közös fellépés nem vezetett eredményre. A kérdés pedig csendben lekerült a brit diplomácia napirendjéről. Nem így Magyarország részvétele az „idegek háborújában”, amelyről már ezt megelőzően és ezt követően is több brit jelentés, elemzés készült.

⁴⁵ PRO FO 371/78764 R9301/1493/92.

⁴⁶ ROMSICS Ignác: *Magyar történelmi szöveggyűjtemény*. I. m. I. k. 485.

⁴⁷ PRO FO 371/78764 R10837/1493/92 és R11357/1493/92.

⁴⁸ PRO FO 371/78764 R11170/1493/92.

Magyarország szerepe a Jugoszlávia elleni „idegek háborújában”

A brit jelentések legkorábban a román–jugoszláv és a magyar–jugoszláv határról számoltak be incidensekről, elsőként 1949. január 29-én. Az első határincidensekre valójában már jóval korábban, 1948 júliusában sor került, összességükben azonban még elmaradtak az 1949. éviékhöz képest. Jugoszláv forrásból, adott határszakaszokra lebontva, 1948-ban a következő adatokat kapjuk: az albán–jugoszláv határon 33 alkalommal, a jugoszláv–bolgár határszakaszon 30, a jugoszláv–magyaron 11 alkalommal történt határincidens, a jugoszláv–román határszakaszon pedig egyszer sem. 1949 januárjától júliusáig, a Szovjetunió fehérgárdistákról szóló ultimátumszerű jegyzékéig az albán–jugoszláv szakaszon már 56, a jugoszláv–bolgár határszakaszon 84, a jugoszláv–románon „csak” 20, a jugoszláv–magyar határszakaszon 55 alkalommal, összesen 215-ször került sor a határsértés valamely fajtájára.⁴⁹ A fenti adatsorból nyilvánvaló, hogy 1949 késő nyaráig nem a magyar–jugoszláv határszakaszon történt a legtöbb határincidens. Számuk még így is jelentős volt, de a statisztikai adatokból nem derül ki az egyes incidensek valós intenzitása. Magyar levéltári források a jugoszláv adatoknál jóval kevesebb határincidensről számolnak be. 1948-ban a vonatkozó külügyi iratok csak 9 esetet említenek, míg 1949-ben a külügyminisztérium politikai osztálya szerint 23 esetben történt határsértés.⁵⁰

A jugoszláv hivatalos verzió szerint 1949 augusztusától 1950 június végéig, a koreai háború kitöréséig már több száz alkalommal került sor a határincidensek valamely fajtájára. Összesen 234 határincidenszt regisztráltak, igaz, ebből 114 alkalommal a jugoszláv határszakasz meg-

⁴⁹ *White Book*. I. m. 472–475. táblázatai. – A táblázatok a határincidenseket havi és jelleg szerinti (határsértés, terület megsértése, légtér megsértése, jugoszláv terület megvilágítása) lebontásban közlik. A *White Book*ban szereplő 1948–1949-es adatokat helytállóan fogadja el a bolgár–jugoszláv határszakaszra vonatkozóan Petar DRAGIŠIĆ: *Jugoslavensko–bugarski odnosi 1941–1949*. (Jugoszláv–bolgár viszony, 1941–1949.) Institut za novije istoriju, Beograd, 2007. 224–225.

⁵⁰ A Szovjetunió 1949. augusztus 18-án Jugoszláviának átadott jegyzékét, amelyben a szovjet vezetés a fehérgárdista emigráció sorsát ürügyként felhozva „hathatósabb lépések” megtételével fenyegetőzött, a jugoszlávok ultimátumnak tekintették. A fehérgárdista emigráció tagjai a szovjet polgárháború után érkeztek a királyi Jugoszláviába, számuk családtagokkal együtt a több tízezer főt is elérte. Habár Tito többször kísérletet tett arra, hogy repatriálják őket a Szovjetunióba, Sztálin ellenkezése miatt mindig kudarcot vallott. 1949 augusztusában viszont éppen Sztálin használta fel ürügyként sorsukat. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) XIX-J-1-k-Jugoszlávia-29/f- „A politikai osztályon nyilvántartott jugoszláv határincidensek”- ikt. sz. n./1949(46d.)

világításáról volt szó. Ezzel szemben a jugoszláv–bolgár határszakaszon 161, a jugoszláv–román szakaszon 122, míg a jugoszláv–albán határon 92 esetben történt valamilyen határincidens. Számuk tehát a megelőző időszakhoz képest minden határszakaszon jelentősen megnőtt.⁵¹

A koreai háború kitörése után tovább emelkedett a számuk. Ez összefüggött a Szovjetunió és a népi demokráciák Jugoszlávia elleni propagandakampányával és a szovjet és/vagy csatlós katonai támadás problematikájával. A koreai háború kitörése komoly pszichológiai sokkhatott Nyugat-Európában, ahol attól tartottak, hogy a Szovjetunió hasonló meglepetésszerű katonai offenzívát fog indítani. Félelmük nem volt alaptalan. Sztálin 1951 januárjában Moszkvába rendelte a csatlós országok vezetőit. A kelet-európai katonai és pártvezetőkkel január 9–12. között tartott értekezleten a szovjet vezetés a csatlósok haderejének olyan növelésére adott utasítást, amely két-három éven belül lehetővé tette volna a támadást. A Szovjetunió álláspontjának megváltozásában egyrészt az húzódott meg, hogy a kínaiak sikeres offenzívát indítottak a Koreai-félszigeten. Másrészt belejártzott ebbe az a meg nem erősített szovjet hírszerzési értesülés is (ez egyébként arról szólt, hogy az Egyesült Államok kész a csatlósok ellen bevetni az atombombát),⁵² amely szerint 1951 nyarán az amerikaiak európai konfliktust szeretnének kiprovokálni, s ehhez Jugoszláviát használnák ugródeszkeként. A kínai offenzíva elakadása és a szovjet kémek lebukása ismételten a szovjet politika módosulásához vezetett, és Sztálin 1951 májusában már elállt tervétől.⁵³ Meggondolásaiba az is belejártzott, hogy tartott a nyugati támadástól. Lépése ezért védelmi jellegűnek is tekinthető. Mivel a hadsereg fejlesztése és a támadás előkészítése nem történhetett egyik napról a másikra, ez korántsem jelentette azt, hogy 1951-ben szovjet támadással kellett volna számolni.

A Jugoszlávia elleni szovjet és/vagy csatlós katonai támadás lehetőségéről a magyar történetírásban két eltérő nézet alakult ki. Király Béla

⁵¹ *White Book*, i. m. 472–475. A magyar számsorok ennél természetesen ismételten jóval kevesebb esetet hoznak: 1950 első hat hónapjában eszerint csak 46 esetben került sor határincidensre. (MOL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-29/f-002491/1951. [46d.]

⁵² OKVÁTH Imre: A magyar hadsereg háborús haditervei, 1948–1962. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2006/1. 35.

⁵³ Vojtech MASTNY: *NATO in the Beholder's Eye: Soviet Perceptions and Policies, 1949–1956*. (A NATO a szemlélő szemével: szovjet érzékelések és politikák, 1949–1956.) Cold War International History-project. Working Papers, Washington, 2002. 29–31. A moszkvai megbeszélésen természetesen magyarok is részt vettek, akiket szinte sokként ért a szovjet bejelentés, a végrehajtásban azonban engedelmeskedtek. (BORHI László: *Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956*. Corvina, Budapest, 2005. 239–240.)

szerint, akinek nézetét a nyugati történetírás a leggyakrabban idézi, a szovjet tábor együttesen indított volna támadást Jugoszlávia ellen, amelyből Magyarország is kivette volna a részét. Eszerint a Dunántúlon a magyarok csak lekötő támadást indítanak, miközben a főerők a Duna–Tisza közén csoportosulnak. Az innen induló három hadtestnek Szabadkánál kellett volna áttörnie a védelmi vonalat, hogy Fruska Gorától szovjet vezetéssel Belgrád „felszabadítására” induljanak. Király úgy véli továbbá, hogy 1950 nyarára minden készen állt Jugoszlávia megtámadására. Nézete azonban nem mentes az ellentmondástól, amelyekre Ritter László hívta fel a figyelmet. Ritter ugyanis levéltári kutatásai során nem talált olyan dokumentumot, amely hitelt érdemlően bizonyítaná, hogy létezett Jugoszlávia konkrét megtámadási terve. Sőt egyenesen úgy véli, hogy a magyar hadsereg mozgósítása nem a támadás, hanem a védelmi előkészületek része volt. A magyar haderő fejlesztési ütemének részletes vizsgálatából pedig arra a következtetésre jutott, hogy a magyar hadsereg 1951–1953 között a fejlesztések ellenére sem lett volna képes arra, hogy részt vegyen Jugoszlávia megtámadásában. Az az 1951-es magyar hadgyakorlat, amelyre Király is utal emlékiratában, valójában nem egy támadást, hanem egy Jugoszlávia felől induló, nyugati támadásra adandó ellentámadást szimulált.⁵⁴

A támadás lehetőségét azonban a kortársak nem zárhatták ki. Így érthető, hogy a korabeli elemzések a határincidenseket a nyomásgyakorlás mellett a katonai támadás előkészítésével is összefüggésbe hozták. Az incidensek számszerű összesítését azonban megnehezíti, hogy az er-

⁵⁴ KIRÁLY Béla: *Honvédségből néphadsereg*. Co-Nexus, Budapest, 1989. 165–167.; uő.: A magyar hadsereg szovjet ellenőrzés alatt. In: ROMSICS Ignác (szerk.): *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1995. 233–235.; RITTER László: *War on Tito's Yugoslavia? The Hungarian Army in Early Cold War Soviet Strategies*. Elérhetőség: www.isu.etho.ch/php, a hozzáférés ideje: 2005. március 9.; OKVÁTH Imre: *Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945–1956*. Aquila, Budapest, 1998. 117–121., 139.; Vojtek MASTNY: i. m. 29–31. – Ivo BANAC ugyanakkor arról ír monográfiájában, hogy egyes emigráns jugoszláv csoportok Pero Popivoda tábornok vezetésével komolyan készültek az invázióra. E célból három nemzetközi brigádot is létrehoztak, amelyek Magyarországon, Bulgáriában és Romániában állomásoztak. (Ivo BANAC: *With Stalin Against Tito. Cominformist Splits in Yugoslav Communism*. [Sztálinnal Tito ellen. Kominformista szakadások a jugoszláv kommunizmusban.] Cornell University Press, Ithaca–London, 1988. 225.) Ám ezeknek az emigráns csoportoknak ténylegesen csak abban az esetben lett volna szerepük, és akkor is csak kiegészítésként, ha Sztálin valóban támadást indított volna Jugoszlávia ellen. Balló István pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a korszakban nem létezett önálló magyar katonapolitika, a hadseregben minden fejlesztés, tervezés a szovjet igények alapján történt. (BALLÓ István: *Magyarország katonapolitikája, a hadseregfejlesztés feladatai, 1947–1949*. In: FEITL István et. al. [szerk.]: *Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000. 300.)

ről szóló jugoszláv statisztikában 1950 szeptemberéből való az utolsó adat. Eszerint a magyar–jugoszláv határon 36, a jugoszláv–bolgár határon 35, a jugoszláv–albán határon 29, míg a jugoszláv–román határon 48 esetben történt határincidens a koreai háború kitörése és 1950 szeptembere között.⁵⁵ A magyar külügyminisztériumi kimutatások szerint 1950 júliusától az év végéig 110, 1951 januárjától szeptember végéig 212, 1952-ben pedig 77 esetben történt határincidens. 1953-ban, a Sztálin halálát követő enyhülés légkörében, a határincidensek száma is csökkent: az 1953. április 15-i magyar tiltakozójegyzék mindössze két eset kapcsán emelt kifogást.⁵⁶ A kor politikai viszonyaiból adódóan természetesen mindkét számsor tartalmazhat szándékos torzításokat. Amíg a jugoszlávoknak a nyugati segélyezés miatt az volt az érdekük, hogy felnagyítsák a határincidensek keltette veszélyt, a magyar fél egyrészt a jugoszláv adatok csökkentésében, másrészt abban volt érdekelt, hogy minél több határincidensért a jugoszlávokat tegye felelőssé.

A brit diplomaták legelőször 1949. január 29-én számoltak be magyar–jugoszláv határincidensről, de részletesebben csak Charles Peake belgrádi brit nagykövet március 8-i távirata után foglalkoztak a témával. Peake arról számolt be, hogy a *Borba*, a hivatalos jugoszláv pártlap több határincidensről szóló magyar és jugoszláv jegyzéket közölt. Köztük a magyarok 1948. december 29-i jegyzékét, amelyet 1949. február 10-én újból megismételtek. A jegyzékben a magyar kormány amiatt tiltakozott, hogy a „jugoszlávok 1948. december 6-án magyar területre lőttek”. A jugoszlávok ezt akkor egy háborús bűnökkel vádolt ügynök (nevét nem közölték) letartóztatásával indokolták. Február 23-án Jugoszlávia újabb jegyzékben válaszolt, „amelyben egyéb határincidenseket idéztek, és amelyekért a magyar hatóságokat tekintették felelősnek”. A magyar fél ezt természetesen visszautasította, a jugoszláv hivatalos verzió szerint a következő szavakkal: „A Magyar Kormány azzal a megjegyzéssel adja vissza a jegyzéket, hogy az több valótlan vádaskodást tartalmaz, tartalma provokatív a Magyar Köztársaságra nézve, és a nemzetközi imperialisták háborús uszító céljait szolgálja.”⁵⁷

1949. május 4-én Geoffrey Wallinger, a frissen Magyarországra akkreditált brit követ (1949–1951) a magyarok újabb tiltakozójegyzékéről táviratozott Budapestről Londonba. Ebben az április 25-én, Felsőszőlőknél (Vas megye) lelőtt két határőr, Salga József és Molnár József ha-

⁵⁵ *White Book*. I. m. 472–475.

⁵⁶ MOL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-29/f-002491/1951(46d.) és MOL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-29/f- „Az 1952-ben és 1953-ban jugoszláv részről elkövetett határincidensek és provokációk” -ikt. sz. n./1953(46d.).

⁵⁷ PRO FO 371/78702 R2703/10321/92.

lála miatt tiltakoztak, „akiket a határ vonalától 4–5 méterre jugoszláv határőrök gyilkoltak meg”. A magyar verzió szerint a magyarok elismerték, hogy „a magyar határőrök pár méterre átlépték a határvonalat, de észrevették a jugoszláv határőröket, és jelzéseikre azonnal visszafordultak a határ felé”. A jugoszlávok pedig közelről, mintegy 6 méterről lőttek rájuk.⁵⁸ Az incidensről május 6-án Peake is táviratozott; jelentésében kiemelte, hogy Jugoszláviában egyedül a *Politika* számolt be az esetről. Eszerint „a két magyar határőr 20 méterre jugoszláv területre hatolt, és figyelmen kívül hagyta a jugoszláv határőrök többszöri figyelmeztetését”. A cikk szerint a „közös jugoszláv–magyar bizottság is megerősítette, hogy az incidens a Tanjug állításának megfelelően történt”. Peake egyébként úgy látta, hogy a február 23-i jugoszláv jegyzék óta erősödtek fel az incidensek.⁵⁹ Május 20-án pedig már arról táviratozott, hogy az elmúlt „három héten négy incidensre került sor”, a sajtóban pedig a „rágalmazás új magasságokba tör”.⁶⁰ A határincidensek ezt követően sem szüneteltek. Wallinger június 4-én már egy újabb incidensről számolt be, miszerint „május 30-án jugoszláv határőrök Madaras (Bács-Kiskun megye. – V. P.) falu határában magyar területen mozgó magyar határőrökre lőttek, egyiküket megölték, egy másikat megsebesítettek.”⁶¹

A sorozatos határsértések és az azokat követő jegyzékváltások, rágalomhadjáratok azonban könnyen további eszkalálódáshoz vezethettek volna, ami feltehetően egyik félnek sem állt érdekében. Ezért a jugoszláv és a magyar kormány augusztus 3-án, Szabadkán, jegyzéket írt alá, amelyben úgy döntöttek, hogy vegyes bizottságot hoznak létre a további határincidensek kivizsgálására. Ez természetesen nem maradt rejtve a brit diplomaták előtt sem, ahogyan arra Peake augusztus 6-i távirata utal. Eszerint a brit nagykövet úgy vélte, hogy az egyezmény „célja, hogy a határon helyreállítsák a normális kapcsolatokat”. A nagykövet továbbá kiemelte, hogy a „szerződést korlátlan időre kötötték”, és „felmondását követően még egy évig érvényben fog maradni”.⁶²

1949 októberében szinte már periodikusan ismétlődtek a határincidensek, ami összefüggött a Rajk-perrel és az azt kísérő rágalomhad-

⁵⁸ PRO FO 371/78702 R4620/10321/92. – A vonatkozó 1949. április 25-i magyar tiltakozó jegyzék: MOL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-29/f-3658/1949(46d.).

⁵⁹ PRO FO 371/78702 R4701/10321/92.

⁶⁰ PRO FO 371/78702 R5190/10321/92.

⁶¹ PRO FO 371/78702 R5576/10321/92. – A vonatkozó magyar tiltakozó jegyzékből az áldozat nevét is ismerjük: Vetési Miklós honvéd. MOL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-29/f-5358/1949(46d.).

⁶² PRO FO 371/78703 R7619/10321/92. – A Foreign Office szeptember 12-i válaszában a szerződés egy példányát kérte a budapesti és a belgrádi követségtől.

járattal. A Foreign Office különösen az október 27-i határincidenssel és annak következményeivel foglalkozott. Az erről készített belgrádi brit jelentésből kiderül, hogy a jugoszláv verzió szerint este 7 óra körül „magyar területről, a Donji Miholhactól (helyesen: Donji Miholjac. – V. P.) keletre fekvő határszakaszon automata fegyverekkel tüzet nyitottak”. A provokáció megszakításokkal egészen hajnali 3 óráig tartott, miközben „a magyarok gránátokat dobáltak a határ felé és rakétákat lőttek ki”.⁶³ Az ettől homlokegyenest eltérő magyar verzió szerint azonban Donji Miholjac felől úgy 30–40 jugoszláv katona tört be Magyarországra, a gyűrűpusztai szakaszon. A magyar határőrök tüzére azonban jugoszláv területre vonultak vissza.⁶⁴ Habár jugoszláv oldalon felmerült, hogy az ügyet az Egyesült Nemzetek elé vigyék, végül lemondtak róla.⁶⁵ Nem látta értelmét ennek Peake sem, aki november 2-i táviratában „gyerekesnek és ügyetlennek” nevezte az incidenst, kivizsgálását ezért teljesen feleslegesnek tartotta.⁶⁶ Az incidens azonban megfelelő ürügyet szolgáltatott ahhoz, hogy Magyarország 1949. október 31-én felmondja a szabadkai egyezményt.⁶⁷ Erről a belgrádi nagykövetség november 5-én értesült. A nagykövetségen egyébként mindvégig bizonytalanok voltak a szerződés valódi céljáról: „Sohasem volt világos számunkra, hogy a magyar kormány miért egyezett bele a jelen körülmények között [...] ilyen bizottság felállításába, és amennyire tudjuk, a bizottság a gyakorlatban soha sem működött.” A szerződés felmondását vélhetően nem tartották különösen jelentősnek, hiszen nem fűztek hozzá további megjegyzést.⁶⁸

A már-már szokványos vádaskodásokhoz képest a határincidensek érdekes színfoltját jelentette a Mura folyón kialakult helyzet. A hegyekből érkező folyó sík területre érve lerakta hordalékát, amivel már eddig is többször apró szigeteket hozott létre. Ez azonban megváltoztatta a Mura fősodrát, ami módosította a Magyarország és Jugoszlávia közti államhatárt. Az amúgy is feszült légkörben az 1951-ben képződött sziget hovatarozásáról azonnal kirobbant a jegyzékháború. Erről a Foreign Office-t legkorábban a belgrádi brit nagykövetség tájékoz-

⁶³ PRO FO 371/78704 R10361/10321/92.

⁶⁴ PRO FO 371/78704 R10466/10321/92. – A vonatkozó magyar jegyzék: MOL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-29/f-12895/1949(47d.).

⁶⁵ PRO FO 371/78704 R10294/10321/92 és R10362/10321/92.

⁶⁶ PRO FO 371/78704 R10479/10321/92.

⁶⁷ MOL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-29/f-ikt. sz. n. (47d.). A jugoszláv válaszegyzék: MOL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-29/f-12895/1949 (47d.).

⁶⁸ PRO FO 371/78704 R10782/10321/92.

tatta, 1951. december 31-én.⁶⁹ 1952. január 25-én pedig már arról táviratozott Londonba, hogy „a jugoszlávok valószínűleg nem fognak időtlen időig nyugton ülni”. Azt azonban nem részletezte, hogy ebben az esetben milyen lépést tart elképzelhetőnek. A brit nagykövetségen a jugoszlávokkal folytatott megbeszélések után úgy vélték, hogy a jugoszláv oldalon egy keskeny gáttal könnyen a szárazföldre köthetnék a szigetet. De azt is elképzelhetőnek tartották, hogy a tavaszi áradás egyszerűen el fogja azt mosni.⁷⁰ Hasonlóan vélekedett a kérdésről Robert Maurice Hankey budapesti brit követ (1951–1953) is 1952. február 15-én Anthony Eden brit külügyminiszternek írt levelében. Ebben a jugoszláv ügyvivővel folytatott beszélgetése után arról számolt be, hogy „a magyarok abban reménykednek, hogy a jugoszlávok az ősszel elfoglalják a szigetet, amikor is a magyarok bombáznának és súlyos incidenseket keltenének”. A brit követ (Belgrád álláspontjához hasonlóan) arra is lehetőséget látott, hogy a szigetet a tavaszi vagy a nyári áradás el fogja önteni. Valószínűleg hasonló járhatott a jugoszlávok fejében is. A jugoszláv ügyvivő ugyanis a kérdésről kifejtette, hogy „a jugoszláv kormány elvben kénytelen tiltakozni, de nem céljuk súlyos incidensekbe bonyolódni”.⁷¹

Szintén a magyar–jugoszláv határt képező folyókkal függött össze a letenyei híd felrobbantása. Hankey budapesti brit követ 1952. augusztus 18-i táviratában beszámolt a magyarok tiltakozójegyzékéről, miszerint a „jugoszláv hadsereg augusztus 5-én lerombolta a letenyei határhidat, amivel a híd magyar részének összeomlását és árvízveszélyt okozott”. Mindezt a magyar kormány a szokásos módon páratlan provokációnak tekintette.⁷² A másnapi belgrádi brit táviratból a Foreign Office az eset jugoszláv verziójáról is értesülhetett: a letenyei hidat természetesen a magyarok robbantották fel: „augusztus 13-án a Jugopress rövid közleményben tudatta, hogy augusztus 4-én este 9 óra körül a magyar hatóságok felrobbantották a letenyei hidat”.⁷³

⁶⁹ PRO FO 371/100559 NH10392/1.

⁷⁰ PRO FO 371/100559 NH10392/4.

⁷¹ PRO FO 371/100559 NH10392/7. A Mura folyó árterével több magyar és jugoszláv, kölcsönösen egymást vádoló jegyzék foglalkozik egészen 1953. augusztus 26-ig, amikor a magyarok már hatodik jegyzéküket adták át a jugoszláv hatóságoknak. A kérdéses jegyzékek megtalálhatók: MOL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-29/f-Dokumentáció III-ikt. sz. n.(47d.).

⁷² PRO FO 371/100559 NH10392/16. A vonatkozó jegyzékek: MOL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-29/f-Dokumentáció IV-ikt. sz. n.(47d.) – A letenyei híd keltette feszültség megoldásaként a jugoszlávok 1953. január 24-i jegyzékükben javasolták a roncsok közös eltakarítását. (Uo.)

⁷³ PRO FO 371/100559 NH10392/18.

Az egyre erősödő határincidensek mellett az „idegháború” fokozódására utalt az is, hogy hírek terjedtek szovjet csapatmozgásokról. Az elérhető iratok erről először 1949. március 10-én számoltak be. Ekkor a budapesti követség szigorúan titkos táviratban jelentette, hogy az amerikai diplomatáknak „semmi (ismétlem: semmi) információjuk nincs a magyarországi szovjet csapatok abnormális eloszlásáról”. [Ismétlés az eredeti iratban. – V. P.]⁷⁴ A szovjet csapatmozgásról szóló jelentések azonban tovább folytatódtak. Wallinger már a Szovjetunió 1949. augusztus 18-i jegyzékét megelőző napon arról számolt be, hogy Záhonytól a hónap elejétől folyamatosan erősödött a vasúti forgalom, a brit katonai attasé pedig arról értesült, hogy mintegy „200–300 tank indult Arad környékéről a román határon és Szegeden át Baja, illetve Budapest felé”. Jelentésében arról is beszámolt, hogy „szovjet kérésre egyes állomásokon szén- és víztározókat építenek”; miközben Veszprémben szovjet laktanya építéséről, Paránál (talán Pápa?), Tökölnél és Kaposvárnál (minden bizonnyal Taszárnál) repülőterek építéséről értesült.⁷⁵ Augusztus 23-án Wallinger mindezt a brit és az amerikai katonai attasé megfigyelésével pontosította. Eszerint a szovjet csapatokat három részre osztották. Az egyik Budapeستől 20 kilométerre délre, a másik Szegednél, a harmadik pedig Bajánál állomásozik. A Dunántúlon azonban nem tapasztalt megbízhatóan csapatmozgásokra vagy mozgósításra utaló jeleket.⁷⁶ Másnap azonban már arról számolt be Rumboldnak írt levelében, hogy a brit katonai attasé Szeged térségébe utazott, és „Kecskeméten és környékén több tankot, teherautót és tankokhoz tartozó katonát látott”. Habár Szegeden nem találkozott szovjet egységekkel, Wallinger a dél-alföldi város lakosságának pánikhangulatáról kapott híreket: „Megbízható forrásból értesültem, hogy pár órával azután, hogy a [szovjet katonák] átvonultak Szegeden, lehetetlen volt a városban sót és gyufát vásárolni.”⁷⁷ A brit diplomata szeptember 2-án újfent Szegedről táviratozott, most az olasz diplomaták általa megbízhatóan tartott híreire hivatkozva. Eszerint Szeged és Bata (talán Bata, Tolna megye) közelében, szeptember 1. és október 1. közti evakuálási dátummal, több nagy épületet lefoglaltak (véltetően szovjet laktanyának), és újabb szovjet csapatok érkeztek a térségbe. Wallinger meglepőnek találta, hogy rövid időn belül harmadszor hallott a térségből szovjet csapatmozgásokra

⁷⁴ PRO FO 371/78702 R2840/10321/92G.

⁷⁵ PRO FO 371/78691 R7987/1023/92.

⁷⁶ PRO FO 371/78692 R8148/1023/92G.

⁷⁷ PRO FO 371/78692 R8389/1023/92.

utaló híreket, „de a megismételt látogatások konzisztensen negatív eredménnyel zárultak”.⁷⁸

Mindezen táviratok ellenére a csapatmozgások (ha azokra ténylegesen sor került is) nem Jugoszlávia megtámadására irányultak, hanem nyomtatókat kívántak adni a Szovjetunió augusztus 18-i jegyzékének. Ezzel pedig inkább az idegháború fokozását szolgálták. Helyesen ismerte fel ezt a budapesti brit követség is. A már ismertetett augusztus 23-i, szigorúan titkos táviratban ugyanis Wallinger, miután beszámolt legfrissebb értesüléseiről, úgy vélte, hogy a híresztelések „újabb szint kölcsönöznek az idegháború fokozódásának”. Szerinte ezt alátámasztotta, hogy a magyar „sajtó hangneme érezhetően erősebb lett”. Wallinger úgy vélte továbbá, hogy a lépés esetleg „a jugoszláv csapatok megbénítását és a lázadás szítását szolgálja”.⁷⁹ Nem tulajdonított a csapatmozgásoknak túl nagy jelentőséget Henry Ashley Clarke, a párizsi brit nagykövetség diplomatája sem, aki augusztus 25-én a csehszlovák Ripka és a magyar Auer Pál egykori párizsi magyar követtel (1946–1947) beszélt erről. A brit nagykövet részletesen ismertette Auer véleményét, „aki a csapatmozgásnak nem tulajdonított túl nagy jelentőséget”. Kizárta továbbá, hogy a Szovjetunió frontális támadást indítson, mert ez „túl nagy kockázatot jelentene számukra”. Azt azonban elképzelhetőnek tartotta, hogy „a háború 2–3 éven belül tényleg elkerülhetetlen lesz”.⁸⁰

A szovjet mozgólóráról szóló brit jelentések 1950-ben tovább folytatódtak. A sorozatos híresztelések miatt Wallinger budapesti brit követ augusztus 4-én úgy látta jónak, ha Bevinnek külön levélben számol be a fejleményekről. Ebben leszögezte, hogy már „az előző nyáron hasonló híresztelésekkel és jelentésekkel találkoztak”, de a jelen esetben „a szovjetek gyors előrenyomulása végett esetleg valóban katonákat halmozhatnak fel a magyaroknál.” Ismeretei szerint két hadosztályuk és egy repülőalakulatuk tartózkodott az országban.⁸¹

Az állandósuló határincidensek és a szovjet csapatmozgásokról keringő hírek mellett az „idegháború fokozása” jegyében került sor a magyar–jugoszláv határ műszaki megerősítésére. Az ezzel kapcsolatos terveket már 1948 novemberében elkészítették. Az első szakaszban már 1949 elejétől

⁷⁸ PRO FO 371/78693 R8533/1023/92.

⁷⁹ PRO FO 371/78692 R8148/1023/92G.

⁸⁰ PRO FO 371/78693 R8391/1023/92.

⁸¹ PRO FO 371/87865 RH1194/8. – Wallinger nem sokat tévedett a szovjet haderő létszámában, hiszen a fenti időszakban négy szovjet hadosztály állomásozott Magyarország területén. (BALLÓ István: Adalékok Magyarország 1949–1953 közötti háborús felkészítéséről, a várható hadszíntér előkészítéséről. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1994/4. 801.)

az egysoros drótkerítést kétsoros drótakadállyal váltották fel a teljes jugoszláv határszakaszon. Felszántottak továbbá egy 10–15 méter széles határsávot, hogy ezzel könnyítsék meg a határártjárások ellenőrzését. Az első szakasz feladatait azonban csak 1950 januárja és augusztusa között teljesítették teljesen.⁸² A határ megerősítése 1950-ben tovább folytatódott. A Magyar Dolgozók Pártjának Titkársága április 12-i ülésén Kádár János egy 24 pontból álló tervet ismertetett, amely szerint 15 km-es határsávot kell kialakítani. Ez mintegy 15 járást és 310 települést érintett 290 000 lakossal; igaz, az 50 000-resnél nagyobb városokat kivették ebből. Az előterjesztés javasolta továbbá, hogy július 1-től csak különleges igazolvánnyal lehessen a területen tartózkodni. Megtiltotta a határtól 1 km-es körzeten belüli vadászatot, és a határtól 500 méteren belül külön engedélyhez kötötte a földek megművelését, amit csak napkeltétől napnyugtáig lehetett végezni.⁸³

A határsáv megerősítésével a budapesti brit követség diplomatái is többször foglalkoztak. Május 31-én például arról táviratoztak Londonba, hogy a jugoszláv határ 15 km-es körzetébe tilos a belépés.⁸⁴ Az ezt követő elemzésben azonban nem tulajdonítottak ennek katonai jelentőséget. Úgy vélték ugyanis, hogy a hatékony katonai munkálatokhoz sík terepen „több mint 15 kilométer mélységre lenne szükség ahhoz, hogy elerjtsék a fontos munkálatok és mozgások katonai jellegét”, valamint éppen a jelentős katonasággal rendelkező városok (mint Szeged vagy Nagykanizsa) maradtak ki a határsávból. A budapesti amerikai külképviselettel együtt ezért úgy vélték, hogy a lépést inkább az illegális határátlépés megakadályozása diktálta. A propaganda és az idegháború fokozásának lehetőségével nem foglalkoztak: „Nézetünk szerint, és ezzel az amerikai követség is egyetért, a korlátozások legvalószínűbb oka az, hogy megakadályozzák a Jugoszláviába irányuló illegális határátlépések növekedését, különösen, hogy Jugoszlávia egyre kevésbé hajlandó az illegális határátlépőket visszaadni Magyarországnak, inkább továbbengedik őket Görögország és Trieszt felé.”⁸⁵

⁸² OKVÁTH Imre: i. m. 113–114.; KOVÁCS Imre: Déli határunk műszaki-zárási és erődítési munkái 1950–1955-ben. *Új Honvédségi Szemle*, 1992/1. 34–36. – A második szakaszban, 1950. augusztus 1–31. között, a határ elaknásítása folyt. A harmadik szakaszra, a védelmi rendszer kiépítésére csak 1952-ben került sor. (Uo. 34–36.) Mivel 1951-re a déli határszakasz műszaki zárja már teljesen elavult, és csak ebben az évben 359 határsértőt fogtak el, újabb munkálatokat indítottak. (ORGOVÁNYI István: A déli határsáv 1948–1956 között. *Bács-Kiskun megye múltjából*, 2001/1. 277.)

⁸³ Uo. 253–263.

⁸⁴ PRO FO 371/87865 RH1194/1.

⁸⁵ PRO FO 371/87865 RH1194/2.

A brit külképviseletek azon túl, hogy rendszeresen beszámoltak a magyar–jugoszláv határon történt incidensekről és a határsáv megerősítéséről, élénk figyelemmel kísérték a magyar fegyveres erők fejlesztését is. A hadsereg létszámára vonatkozó brit becslések egyre nagyobb számokat mutattak. A brit hadügyminisztérium a külügyminisztériumnak írt 1951. július 21-i levelében már 112 000-re becsülte a besorozások alapján a hadsereg létszámát, amibe a határőrséget is belevették. Ezt a rendőrség és a biztonsági erők további 40 000 fős állománya egészítette ki, ami a békeszerződésben foglaltak 50%-os túllépését mutatta.⁸⁶ Mivel ezzel Magyarország megsértette az 1947-es párizsi békeszerződést,⁸⁷ kézenfekvőnek tűnt a nyugati tiltakozás. Az Egyesült Államokban 1951 február közepére fel is merült a gondolat, hogy Nagy-Britanniával közös jegyzékben tiltakozzanak a hadseregek létszámának növelése miatt. Hasonló szellemű jegyzékekben kívántak tiltakozni a román hadseregfejlesztés ellen is. A britektől pedig elvárták, hogy Bulgária esetében külön jegyzékben tiltakozzanak.⁸⁸ A Foreign Office azonban március 6-án kelt táviratában ezt a négyhatalmi (Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország, valamint Jugoszlávia) tárgyalások előtt mindenképp károsnak vélte. „Kedvezőbb és realisabb lenne a balkáni fegyverkezést szélesebb nemzetközi összefüggésben vizsgálni” – hangzott a válasz –, hiszen „a szovjet tábor felfegyverkezésének részét képezi”. Mindezek alapján úgy gondolták, az a leghasznosabb, ha az egész problémát véletlenszerűen vetik fel.⁸⁹

Az Egyesült Államok azonban továbbra sem tett le arról, hogy jegyzékben ítéljék el a csatlósok hadseregfejlesztését. A fellépés amellet, hogy joggal tiltakozott volna a békeszerződés előírásainak megsértése ellen, beleillett volna a Jugoszlávia megsegítését szolgáló, a britekénél látványosabb amerikai politikába is. Oliver Franks washingtoni brit nagy-

⁸⁶ PRO FO 371/95009 R1193/21G.

⁸⁷ A párizsi békeszerződés *Katonai és légügyi rendelkezések* című fejezetének 12. cikke a következőket mondta ki: „Magyarország jogosítva van arra, hogy a következőknél nem nagyobb fegyveres erőt tartson: a) Szárazföldi hadsereget, ideértve a határvédő csapatokat, a légelhárító és a folyami flottillaszemélyzetet, összesen 65 000 főnyi személyzettel; b) Légi haderőt 90 repülőgéppel, ideértve a tartalékokat, amelyből legfeljebb 70 lehet harci repülőgép, összesen 5000 főnyi személyzettel. Magyarország nem tarthat vagy szerezhet meg olyan repülőgépet, amely belső bombahordozó berendezéssel ellátva elsősorban bombázógépnek volt szerelve.” (ROMSICS Ignác: *Magyar történeti szöveggyűjtemény*. I. m. I. k. 480.)

⁸⁸ A kérdés háttérében valójában az állhatott, hogy az Egyesült Államok, miután a követség bolgár tolmácsát 1950-ben kénkedés vádjával elítélték és kivégezték, megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Bulgáriával. (Richard J. CRAMPTON: *A Concise History of Bulgaria*. [Bulgária rövid története.] Cambridge University Press, Cambridge, 2005. 194.)

⁸⁹ PRO FO 371/95009 R1193/13.

követ (1948–1952) 1951. május 25-én újfent az amerikaiak ez irányú kéréséről táviratozott Londonba, de ezt a külügyminisztérium a négyhatalmi konferenciával összefüggésben június 8-án kelt válaszában ismételten elvetette, megismételve a korábbi álláspontot. A négyhatalmi tárgyalásokon „nem kívánjuk felvetni a csatlósok fegyverkezésének kérdését, [és] csak általánosságban érintenénk a fegyverkezés szintjét”.⁹⁰

A sorozatos fejlesztés ellenére Wallinger budapesti brit követ 1950 nyarán még nem tartotta a magyar hadsereget alkalmasnak arra, hogy Jugoszláviát megtámadja. 1950. augusztus 4-én, Ernest Bevin külügyminiszternek írt levelében meg is jegyezte: „Sem a hadsereg, sem a légierő sem morálisan, sem anyagilag egyedül nem kész háborút viselni.”⁹¹ Hankey, az 1951-ben kinevezett új budapesti brit követ 1951. augusztus 31-én részletes összefoglalást készített a magyarok háborús előkészületeiről. A csatlós országok rádióiban ugyanis állandóan foglalkoztak azzal a lehetőséggel, hogy partizánokat dobának át Jugoszláviába, hogy azok döntsék meg Tito rendszerét. Hankey, bár az „idegháború” megszokott kellékei közé sorolta mindezt, mégis eljátszott a lehetőséggel. Úgy vélte, hogy ehhez mindenképp „határincidenseket kellene kelteni, hogy kifárasszák a jugoszláv határőröket”. Szükséges továbbá, hogy a jugoszláv területek lakossága együtt érezzen a magyarokkal, de nem hiányozhat a megfelelő terep sem: „A [fenti] politika számára a legmegfelelőbb terület ezért az, ahol a lakosság a leginkább együtt érez Magyarországgal [...] vagy ahol az erdő megfelelő takarást biztosít.” A partizánok átdobásához a követ meglátása szerint „a magyar–jugoszláv határt tekintve Barcstól nyugatra és észak-nyugatra lenne a priori [Kiemelés az eredeti dokumentumban. – V. P.] vonzó a partizánoknak, köszönhetően az itteni erdőknek és domboknak.” Egy ilyen, támadó lépésre utalhatna szerinte az is, ha a határ közeléből eltávolítanák a nem megbízható elemeket. Ezzel kapcsolatban a budapesti brit követ megjegyezte: „tavaly nyáron a határ 15 kilométeres mélységét megtisztították a nem megbízható elemektől”. Elismerte ugyanakkor, hogy „a térségből deportálásokról 1951-ben nem tudnak”. Mint Hankey elmékedéséből kiderül, a britek azt is észlelték, hogy fejlesztésekre került sor a magyar légierőben is: a nagykanizsai kereskedelmi repülőteret már átadták, Taszáron pedig már szovjet katonák állomásoztak, „ezt leszámítva semmi sem mutat azonban előkészületekre”.⁹²

⁹⁰ PRO FO 371/95009 R1193/19.

⁹¹ PRO FO 371/87865 RH1194/8.

⁹² PRO FO 371/95192 RH10392/22.

A brit külképviseletek fenti beszámolóí tehát jól megvilágítják, hogy a koreai háború kitörését követő időszakban sem csökkent az „idegháború” intenzitása, de azt is, hogy a háború kitörése nem hozott törést vagy hirtelen felerősödést, hanem azt folytatták tovább, amit már elkezdtek. A csatlós haderők és köztük a magyar néphadsereg fejlesztése a következő években is tovább folytatódott, amiről a brit hírszerzők és stratégiák újabb elemzéseket készítettek. Ezekben az elemzésekben azonban már inkább arra próbáltak választ adni, hogy miként lehetne Jugoszláviát beilleszteni a nyugati védelmi tervekbe. A Szovjetunió és a kelet-európai népi demokráciák politikájában majd csak Sztálin 1953. március 5-i halálát követően kerül sor változásra, miután az új szovjet vezetés célul tűzi ki a szovjet–jugoszláv kapcsolatok normalizálását.

Ennek megfelelően a jugoszláv–magyar kapcsolatok is fokozatosan javultak. Megnehezítette a dolgot, hogy Tito személyesen neheztelt Rákosi-ra, amiért élen járt a Jugoszlávia elleni kampányban. 1953 augusztusában mégis sikerült némi eredményt elérni az államközi kapcsolatok javulása terén. Magyar kezdeményezésre felújították a diplomáciai kapcsolatokat, és szeptember 9-én Kurimszky Sándort nevezték ki új belgrádi követnek. Válaszul november 24-én Dalibor Soldatić is átadta megbízólevelét Dobi Istvánnak, az Elnöki Tanács elnökének.⁹³ A kapcsolatok javulását mutatta, hogy 1953. augusztus 28-án Zomborban egyezményt írtak alá a határincidensek rendezéséről,⁹⁴ és 1954. január 20-án Szabadkán írásbeli egyezséget kötöttek a határjelek felújítására. Igaz, határincidensekre még 1954-ben is sor került, habár ekkor már a magyar hatóságok is elismerték, hogy az incidensek miatt nem lehet minden esetben a jugoszlávokra hárítani a felelősséget.⁹⁵

Igazi előrelépés először a gazdasági kapcsolatokban történt: 1954 áprilisában–májusában a két ország ismét felvette egymással a kereskedelmi kapcsolatokat. 1955. január 14-én Belgrádban 1955-re szóló magyar–jugoszláv árucere- és fizetési megállapodást írtak alá, majd újabb megál-

⁹³ Kiss József–Ripp Zoltán–Vida István: *Top Secret: Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956*. MTA Jelenkorkutató Bizottság, Budapest, 1995. I. k. 12.

⁹⁴ Egyezmény a Magyar Népköztársaság kormánya és a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság kormánya között. MOL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-25/e-sz.n. (43d.)

⁹⁵ 1953. június 9-én Piros László, az ÁVH helyettes vezetője a következőket írta Körösi György alezredesnek a belgrádi rádió újabb határincidensről szóló híradásával kapcsolatban: „Fenti közleményt azzal küldöm meg, hogy alaposan meg kell vizsgálni, valóban történt-e átlövés a mi részünkről. A parancsnokok rendszerint azt szokták jelenteni, hogy ilyesmi nálunk nem fordul elő, ugyanakkor az utóbbi pártértekezleten néhány határőr elvtárs arról számolt be, hogy néha a mieink is átlönek.” (ÁBTL I.4.4 doboz 43. dosszié.)

lapodásban szabályozták a rijekai kikötő használatát és a magyar szállításokat Jugoszlávián keresztül. A 85 millió dollár értékű magyar jóvátételi áruszállításokról azonban csak 1956. május 29-én sikerült megállapodást kötni. Az államközi kapcsolatok javulása pedig 1954 ősztől gyorsult fel igazán, ami összefüggött a Nagy Imre nevével fémjelzett irányvonallal.⁹⁶ Rákosi személye miatt azonban a két fél továbbra is kölcsönösen tartózkodóan viselkedett, sőt a jugoszlávok Rákosi hatalmon maradásáig lehetetlennek tartották a további közeledést. Valódi előrelépés csak azután következett be, hogy 1956. július 18-án menesztették Rákosit. Az MDP Központi Bizottságának egyes tagjai pár nappal korábban (július 13-án) már javasolták jugoszláv kollégáiknak a két állam közötti kapcsolatok teljes normalizálását. A kétoldalú kapcsolatok normalizálódásában azonban az 1956. októberében kitört forradalom és szabadságharc újabb törést okozott.

⁹⁶ Kiss József–Ripp Zoltán–Vida István: i. m. 12–13.